

Відгук офіційного опонента

керівника відділу досліджень історії та пам'яті Східної Європи Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Варшава, Польща), доктора габілітованого у галузі політологічних наук

Томаша Стрієка

на дисертацію

Банах Тетяни Іванівни

«ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ПРИМИРЕННЯ (1989-2013)», поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю:

032 – Історія та археологія

Актуальність дослідження

Польсько-українське історичне примирення з 1970-х років залишається одним із найважливіших питань для встановлення тривалої міжнародної безпеки в Центральній-Східній Європі та остаточної інтеграції Польщі та України до західної спільноти. Дисертантка справедливо відзначає, що *основу для майбутнього примирення заклали середовище паризької «Культури», а також українські інтелектуали, засновники Українського наукового інституту при Гарвардському університеті (УНІГУ) та Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті (с. 33).*

Тема історичного польсько-українського примирення не є дуже популярною серед репрезентантів сучасних *memory studies*. Це пояснюється тим, що вони зазвичай віддають перевагу аналізу *case studies* (у мікромасштабі), приписують акторам пам'яті раціональність і прагматичність (водночас недооцінюють емоції та цінності), зосереджуються на виявленні інтересів акторів, аналізують, перш за все, репрезентацію пам'яті груп, які зараз дискримінуються, і роблять оцінки з перспективи універсальних прав людини. Вони переважно уникають розгляду довготривалих макромасштабних процесів, у яких головними акторами є центральні органи влади держав та інтелектуали національного рівня, а адресатом їхніх дій є загальнонаціональна громадська думка. Вони обережно підходять до стратегій політиків і суспільних акторів, мета яких – змінити взаємне уявлення цілих народів один про одного та створити основи для співпраці між державами.

На фоні такого стану *memory studies* вибір дисертанткою теми дослідження виглядає оригінальним і виправданим з трьох причин. По-перше, через прийняття перспективи процесу примирення між націями та державами. Ця перспектива глибоко вкорінена в спільнотній християнській аксіології, яка, на жаль, сама по собі відштовхує деяких дослідників пам'яті, прихильних до секулярної аксіології індивідуальних прав. По-друге, через порівняльний аналіз спроб польсько-українського примирення щодо двох питань – польського Цвинтаря орлят з війни 1918-19 рр. у Львові (завершеної) та волинського злочину/волинської трагедії 1943-44 рр. (незавершеної), що дає дисертантці змогу у підсумках запропонувати конкретні висновки щодо подальших дій суб'єктів процесу примирення. По-третє, через пов'язання згаданого процесу, що триває за участю Польщі та України, із завершеними процесами примирення Франції і Німеччини та Німеччини і Польщі.

Дисертацію допущено до захисту в порядку здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі гуманітарних наук за спеціальністю: 032 - історія та археологія. З цієї точки зору виправданим є обмеження дослідження теми періодом 1989-2013 рр., який є закритим і, як такий, може підлягати комплексному аналізу та оцінці. Одного цього було б достатньо, щоб виправдати вибір періоду між *початком трансформації Польщі після комуністичного періоду, а також початком відновлення «Цвинтаря орлят» у Львові, та (...) акціями примирення у 70-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині* (с. 16) у 2013 р. Не було потреби додатково обґрунтовувати кінцеву цезуру, аргументуючи, що події з 2013 р. *були останніми на час написання дисертації помітними акціями польсько-українського примирення* (Ibidem). А вже відтоді минуло більше десяти років. Тим часом у світі відбулися глибокі цивілізаційні зміни, пов'язані з розширенням інформаційного суспільства, внаслідок чого у сфері колективної пам'яті ключові ролі почали відігравати нові (не охоплені дослідженням у дисертації) актори та з'явилися нові механізми формування образів минулого в громадській думці. До питання про джерела цих змін та їх вплив на процес примирення після 2013 р. я повернуся в частині відгуку, присвяченій питанням до дисертантки.

Методологічні принципи

Дисертантка справедливо аргументує, що її праця розташована *на межі студій пам'яті, інтелектуальної та політичної історії* (с. 30). Слід, однак, зазначити, що з цих трьох наукових галузей перша представлена найменше. У роботі відсутні посилання на класиків теорії формування колективної пам'яті (наприклад, соціальні рамки пам'яті Моріса Хальбвакса, концепція культурної пам'яті Яна Ассмана, публікації про роль медіа в формуванні пам'яті Астрід Ерль). З їх допомогою дисертантці було б легше пояснити мінливість громадської думки про минуле у двох країнах у процесі примирення. Проте треба підкреслити добрі знання дисертантки в галузі інтелектуальної історії. Тут вона залучила концептуально-контекстуальний підхід, який зосереджується на аналізі ключових понять, довкола яких зосереджувалися дебати, і рівночасно на суспільному та політичному контексті цих дебатів.

Як зазначає дисертантка, крім того у *дисертації застосовано елементи критичного дискурс-аналізу (для роботи з текстами) та методи усної історії (для опрацювання інтерв'ю)* (с. 30). Хороший приклад застосування першого з цих методів можна знайти в цитаті: *У тексті* (лист Ющенко до Міхніка з мая 2003 р. – Т.С.) *помітна зміна акцентів: коли йдеться про вбивства поляків, то вжито «трагедія» чи «кривавий конфлікт», натомість вбивства українців названі «злочинами»* (с. 116).

Окремо варто відзначити творче використання у роботі типології мнемонічних акторів Міхаеля Бернгарда та Яна Кубіка. У дисертації вводиться додатковий вид акторів *мнемонічні миротворці*, як окремий тип мнемонічних плюралістів (с. 37). Цей термін точно характеризує досліджуваних у дисертації прихильників і пропагаторів примирення, які представляють духовні кола, зібрані в частинах УГКЦ в Україні та РКЦ в Польщі і Україні, а також дисидентські та інтелектуальні кола з УКУ, часопису „ї” та «Gazety Wyborczej».

Дисертантка, посилаючись на Володимира Склокіна, слушно поєднує більшу схильність представників правоконсервативних поглядів займати позицію мнемонічних воїнів і захищати національний наратив, що добре ілюструється з українського боку на прикладі львівського історика Ярослава Дашкевича. Але я шкодую про те, що вона не спробувала вказати таку фігуру з польського боку. Слід погодитися, що, можливо, такий персонаж мав би характеристики кількох осіб, тобто поєднував риси Тадеуша Ісаковича-Залеського, Еви Семашко та Ришарда Шавловського. Все таки варто було його "сконструювати".

Джерельна база дослідження

Як пише дисертантка, джерельною базою дисертації є головним чином польські та українські ЗМІ, інтерв'ю з учасниками і дослідниками польсько-українського діалогу, а також ухвали парламентів, заяви та листи політиків, інтелектуалів і представників церков (с. 26). У роботі ретельно відібрано і проаналізовано публікації в ЗМІ, які формували суспільну думку в 1989-2013 роках – у Польщі в „Gazecie Wyborczej”, „Rzeczpospolitej”, „Tygodniku Powszechnym” і „Wprost”, в Україні в часописах «І» та «Критика», газетах «День», «Дзеркало тижня», «Поступ», «Свобода», «Львівська газета», «Високий замок» та в мережевому виданні «Історична правда».

Що стосується его-джерел, то робота, яка заслуговує на увагу, це передусім використання заяв і публічних виступів Яцека Куроня та Мирослава Мариновича. Дисертантка широко розвинула цей тип джерел, провівши інтерв'ю ще з чотирнадцятьма, окрім Мариновича, живими учасниками та спостерігачами процесу примирення. Вона продемонстрував зрілий критичний підхід до усних джерел, наприклад, коментуючи тезу про Росію однієї з співрозмовниць (як про постійну причину непорозумінь у польсько-українському діалозі) такими тверезими словами: *складно відстежити пряме втручання РФ у конкретні події* (с. 146). До речі, переконливо звучить також останній висновок дисертантки в роботі: *обидві сторони солідаризуються у випадку появи спільної загрози та спільного ворога, яким у випадку Польщі та України є путінська Росія. Однак цього недостатньо для подолання конфліктів пам'ятей. Вони можуть тільки на якийсь час відходити на другий план, але активізуватися знову після зникнення спільної загрози* (с. 169).

У своїй роботі дисертантка також широко використала наявну літературу на тему польсько-українського примирення. Тут велике значення має врахування концепції Елеонори Нарвселіус про використання галицькими інтелектуалами свого культурного та морального капіталу.

Структура і зміст дисертації та зауваження до дисертації

Структура роботи правильно побудована за проблемно-хронологічним принципом.

У розділі II дисертантка переконливо вказує на роль двох факторів, які сприяли успішному примиренню навколо питання Цвинтаря орлят у Львові. Це, насамперед, прийняття чіткої позиції мнемонічних плюралістів через УГКЦ та світських інтелектуалів, об'єднаних навколо «І» та УКУ. У листопаді 2002 р. їм вдалося організувати вшанування пам'яті учасників польсько-української війни 1918-19 рр. на Личаківському цвинтарі за участі представників РКЦ та польської інтелігенції (молитва примирення). Цей крок переламав позиції мнемонічних воїнів із Львівської міської ради, УНА-УНСО, Соціал-національної партії України (пізніше ВО «Свобода») і товариств переселенців з Польщі в громадській думці Галичини. Другим фактором, який уможливив цей успіх, стала широка підтримка Польщею Помаранчевої революції 2004 року, одним із наслідків якої став прихід Віктора Ющенка на пост президента України у 2005 році. Тоді галицька громадськість зрозуміла, що відкриття Цвинтаря в довоєнному варіанті для польської громадськості буде лише символічним актом історичної справедливості (по відношенню до советської влади) і не пов'язане з колоніальним чи якимось іншим зверхнім ставленням поляків до українців. Крім того, західні українці переконалися, що новий глава держави має справжній демократичний мандат представляти їх перед іншими країнами.

Однак, хоча події, перелічені нижче, виходять за часові рамки роботи, варто було в ній зазначити, що конфлікт навколо зовнішнього вигляду Цвинтаря орлят не завершився цілком у 2005 р. З 2018 р. точилася суперечка щодо наявності скульптур левів, яка була остаточно позитивно

вирішена рішенням уряду України після початку повномасштабної війни між Росією та Україною у 2022 р.

III розділ дисертації повністю присвячений спробам польсько-українського примирення сотошовно питання волинського злочину/волинської трагедії, здійсненим з нагоди 60-річчя у 2003 р. та 70-річчя у 2013 р. Докторантка прикладає модель примирення, засновану на співпраці інституцій та інтелектуальних середовищ обох сторін і зреалізовану в Галичині у 2005 р., до волинських реалій. Вона правильно зазначає, що президенти і уряди в обох країнах *намагалися займати позицію мнемонічних плюралістів, кожн[ий] при цьому враховуючи свої національні історичні наративи про волинські події та польсько-український конфлікт під час і після Другої світової війни* (с. 108). І також правильно констатує, що примирення не спрацювало.

У мене немає більших критичних зауважень щодо викладу фактів та інтерпретації мотивів учасників цих подій з обох сторін, викладених у дисертації, зокрема й щодо ролі міжнародних чинників, наприклад, спроб нової східної політики Польщі, здійснених урядом Дональда Туска в 2007-11 рр., котрі заперечували лінію президента Леха Качинського, а також ролі внутрішніх українських чинників, як-от застосованої комуністами політики невтручання в справу Волині в 2003 р. і втручання в неї десятьма роками пізніше. Щодо української сторони дисертантка слушно поєднує аналіз на двох рівнях: державному (рішення центральної влади України стосовно ініціатив Польщі) та регіональному (переконання і дії регіональних акторів Волині – посадовців, духовенства, журналістів, спільнот пам'яті). Вона влучно звертає увагу на наслідки повороту в політиці пам'яті в Польщі після зміни політичної сцени від поділу на постсолідаристів і посткомуністів (обидві сторони це або мнемонічні плюралісти, або мнемонічні відмовники) до поділ на консерваторів (мнемонічні воїни) і лібералів (мнемонічні плюралісти). Вона також справедливо критикує президента Ющенка за його політику героїзації лідерів ОУН і УПА, яка не враховувала позицію його партнера президента Качинського в Польщі (с. 142). Одночасно вона недостатньо помічає, що під час правління в Польщі лібералів у 2007-2015 рр. серед них були й ті, хто проводив політику пам'яті щодо України методами швидше воїнів, ніж плюралістів. Маю на увазі ухвали Сейму 2009 та 2013 р., які кваліфікують злочини на Волині як такі, що мають ознаки злочину геноциду, та внесення до резолюції Європарламенту 2010 р. рекомендації для України позбавити Степана Бандеру звання Героя України.

Дисертантка навела три джерела відносно невдачі польсько-українських спроб примирення щодо Волині з українського боку. По-перше, відсутність на Волині інституції, яка б у відносинах з Польщею, як УГКЦ у Галичині у випадку з Цвинтарем орлят, стала на позицію мнемонічних плюралістів і взяла на себе відповідальність за злочини УПА. Непрямо – я так зрозумів тезу – вона мала на увазі, що цю роль не взяли на себе помісна Православна Церква (хоча УГКЦ з Галичини намагалася її перебрати), а також інтелектуальні кола (зокрема університетські) Луцька та Рівного. З цією тезою можна погодитись, хіба додавши, що соціальний капітал обох згаданих міст Волині та їхня роль в Україні загалом – у чому не вина їхньої інтелігенції (це просто так історично склалось) – незрівнянно менші за львівські. У ширшому плані можна також додати, що в пам'яті українців-волинян поляки загалом менш помітні як сусіди, проте більш як колоніалісти, ніж у пам'яті галичан. До 1939 р. і в Луцьку, і в цілому на Волині, їх було пропорційно менше, ніж у Львові, а на селі з ними точилася гостріша земельна боротьба, ніж у Галичині. По-друге, як пише докторантка *волинські представники влади та громадськості займали позицію поміж мнемонічними воїнами та відмовниками, змушені долучитися до дискусії нав'язаної їм ззовні* (с. 166). І далі: *вони намагалися конструювати свою візію минулого у відповідь на іншу, польську, позицію, проте були досить пасивними та настороженими до будь-яких зовнішніх втручань* (с. 118). Тут я, в загальних рисах, також можу погодитися. Мабуть, особливо врізалися в

пам'ять волинян святкування 2003 р. в Порицьку/Павлівці, які організували з Києва і проводили за участю підоддзівів міліції. Українська влада ніколи не турбувалася про те, щоб винагородити волинські еліти за примирення з поляками через ті чи інші преференції в регіональній політиці.

По-третє, і найважливіше, на думку аспірантки, порівнюючи дві проаналізовані спроби примирення, можна прийти до висновку, що набагато легше досягти успіху у випадку подій, усіх учасників і свідків яких уже немає в живих (як у випадку польсько-української війни 1918-19 рр.). Це її спосіб підкреслити незрівнянно активнішу участь представників польських кресових середовищ. Однак тут слід наголосити сильніше, ніж у праці, що події на Волині були набагато драматичнішими, а також те, що їх образи легко вписуються в риси сучасної масової культури з її концентрацією на злочині та мотивах і способах його вчинення злочинцем. Водночас зараз ніхто в світі, абсолютно ніхто, крім німців (і то не всіх) і частини громадян колишніх європейських колоніальних держав, не погоджується бути нащадком тих, хто вчинив геноцид. Як джерело неготовності до прийняття відповідальності волинських еліт, котру влучно охарактеризувала дисертантка, я б вказав їх на небажання створювати своєрідний міжнародний «бренд» Волині як місця скоєння масових злочинів. Адже не без причини вони могли припускати, що відкриття одного пам'ятника у 2003 р. (як відкриття Цвинтаря орлят у Львові у 2005 р.) не завершить цілого процесу. Польське переконання про те, що всі жертви мають бути знайдені, поховані та вшановані – з чим важко сперечатися – призвело б до того, що Волинь покрилася б цілою мережею місць пам'яті злочинів. У цьому контексті в роботі теж відсутній аналіз фактора, який спонукав польську громадську думку чинити тиск на волинські еліти, щоб вони визнали відповідальність за злочини УПА: встановлення як до, так і після 2003 р. низки пам'ятників командирам УПА і загиблих повстанцям. Безсумнівно, польські еліти прагнули створити противагу в символічному просторі, а польські мнемонічні воїни – навіть прибрати існуючі меморіали із Волині. В аналізі виникла потреба пояснити, виразом чого були ці українські місця пам'яті. Націоналістичної та антипольської орієнтації (як вважалося в Польщі), чи невдоволення станом української держави після 1991 р. та становищем Волині в ній?

У висновках дисертантка зазначає, що: *примирення навколо «Цвинтаря орлят» відбулося завдяки ініціативі громадянського суспільства. Важливим фактором примирення було те, що інтелектуали та громадські діячі у Львові могли спиратися на інституції та середовища (...) Державні лідери долучилися до цього примирення пізніше, лише після Помаранчевої революції. У цьому сенсі польсько-українське примирення щодо «Цвинтаря орлят» ближче до німецько-польського, аніж до німецько-французького примирення (с. 165).* З цим можна погодитися, хоча пропоную додати, що успіх не був певним, поки не сталися непередбачені події – Помаранчева революція, втручання в неї Росії (і ненавмисний її вплив на напрямок змін в Україні) та польська підтримка революції.

Аспірантка далі стверджує, що *заклики до примирення у випадку масових вбивств на Волині не були доповнені практиками, характерними для перехідної справедливості, які б могли забезпечити хоча б символічне покарання винних (с. 168).* Це теж влучний коментар, хоча цим висловом докторантка відкриває тему, яку сама вирішила не обговорювати (с. 34-35). Як показує досвід судових процесів після інших конфліктів у в Центрально-Східній Європі (наприклад, пост-югославських), покарання винних є ефективним лише у разі дії міжнародного трибуналу. Якщо одна сторона намагається односторонньо нав'язати справедливість на території другої, це закінчується провалом, як було в діях польського Інституту національної пам'яті проти українських громадян, підозрюваних у скоєнні злочинів на Волині. Тож чи взагалі можливе було таке покарання у випадку Волині?

Запитання до дисертантки

1. Хоча це питання виходить за рамки роботи, я вважаю, що його варто поставити. Чи погодиться дисертантка із тезою про ненавмисний вплив Росії на невдачу примирення у волинському випадку? Якби вона не розпочала війну проти України з 2014 р., символіка УПА, ймовірно, не була б поширена по всій країні. Зусилля щодо примирення в 2013 р. були більш просунутими, ніж у 2003 р., тому не було неможливим, що порозуміння з Польщею було б досягнуте в найближчі п'ять або десять років.
2. Аспірантка часто посилається у своїй роботі на приклади французько-німецького та польсько-німецького примирення, але ніде їх детально не описує. Зазначимо, що під час вищезазначених процесів примирення Франція та Німеччина були не лише членами Європейського економічного співтовариства/Європейського Союзу, а й його головними членами, які приймали рішення. Отже, чим спроба польсько-українського примирення відрізнялася від цих двох випадків?
3. На якій новий тип акторів докторантка звернула б увагу, якби досліджувала політики пам'яті Польщі та України, спрямовані одна на одну, під час кризи історичного діалогу між ними у 2014–22 рр.? Якими методами, окрім тих, що використовуються в роботі, вона б їх досліджувала?
4. У роботі аспірантка акцентує увагу на стратегіях примирення української сторони (що, до речі, дещо дивує читача, адже завжди йдеться про «польсько-українське», а не «українсько-польське» примирення). Вона доводить, що з українського боку існувала постійна стратегія примирення у двох питаннях, представлена львівськими колами інтелектуалів та духовенства. Чи була така стратегія з польського боку, і якщо так, то хто її представляв (крім Яцека Куроня до 2004 р. та середовища "Gazety Wyborczej")?

Висновок про дисертацію

Дисертаційне дослідження **Банах Тетяни Іванівни** на тему ***Польсько-українське історичне примирення (1989-2013)*** – це цілісна, самостійна наукова праця, що збагачує історичне знання науковими результатами, залучаючи досвід студій пам'яті, інтелектуальної та політичної історії. Результати дослідження були належно апробовані на наукових заходах, а також обґрунтовані в наукових статтях і публікаціях. Дисертація відповідає чинним вимогам наказу Міністерства освіти і науки України №40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» зі змінами та доповненнями, внесеними наказом №759 МОН України від 31.05.2019 р., а також вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р. **Заявляю, що авторка наукової роботи Тетяна Іванівна Банах однозначно заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія.**

Офіційний опонент:
доктор політологічних наук,
професор Інституту політичних досліджень
Польської академії наук

Томаш Стриєк